

УДК 342:005.25(477)

**«КОНСТИТУЦІЙНІ ОБОВ'ЯЗКИ ДЕРЖАВИ»:
ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ**

**«CONSTITUTIONAL DUTIES OF THE STATE»:
PROBLEMS OF DEFINITION OF CONCEPT**

Матвійчук А.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правосуддя*

Державного університету інфраструктури і технологій

Статтю присвячено проблемі якісного формування понятійно-категоріального апарату науки конституційного права. На основі системного аналізу філологічних, філософських, політичних та юридичних джерел зформульовано поняття «правовий обов'язок держави». Це поняття стало теоретико-правовою і методологічною основами для формулювання поняття «конституційні обов'язки держави». Розкрито правову сутність наведених понять.

Ключові слова: обов'язки держави, правовий обов'язок держави, конституційні обов'язки держави, сутність обов'язків держави.

Постановка проблеми. У сучасній науці конституційного права практично немає доктринальних досліджень, присвячених такому поняттю як «конституційні обов'язки держави», тому розгляд даного питання доцільно розпочати з предметного аналізу таких понять як «обов'язки», «правові обов'язки», «конституційні обов'язки». Це стане вихідною, теоретико-правовою і методологічною основами для формулювання поняття «конституційні обов'язки Української держави», виокремлення системи ознак і специфіки таких обов'язків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що філософські, політичні, юридичні та інші джерела залишили поза увагою таке поняття як «конституційні обов'язки держави», натомість розкривають системний ряд таких понять як «обов'язок»,

«обов'язаний», «обов'язаність» через наступні семантично-сміслові словосполучення: «підкорення наказу» (Фред Бон); «підпорядкування поведінки волі іншого» (О.В. Білоскурська); «необхідність певної поведінки» (П.М. Рабінович); «необхідність встановленої поведінки» (Л.І. Летнянчин, С.Ф. Кечек'ян); «юридична обмеженість» (Л. Дюгі); «належна поведінка» (С.О. Магда); «потреба у певному виді та мірі поведінки чи діяльності» (Л.Д. Воеводін); «міра належної поведінки» (І.В. Гойман-Камінський, Г.І. Іванець, В.І. Червонюк); «безумовна повинність» (Г. Ханай); «обмеження свободи дії» (Тоні Оноре) тощо. Отже думки вчених з цього питання розділилися.

Мета статті полягає у формулюванні понять «правовий обов'язок держави», «конституційні обов'язки

держави», завдяки чому предметний понятійно-категоріальний апарат набуде нової якості.

Основний матеріал. Семантичний зміст слова «обов'язок» можна розкрити, користуючись дослідницьким надбанням філологів. Наприклад, за В. Далем «обов'язок» означає чогось «дотримуватися», щось «виконувати», тобто бути зобов'язаним [1, с. 742]. Натомість словники української мови містять наступні формулювання: «Обов'язок – це те, чого треба беззастережно дотримуватися, що слід безвідмовно виконувати відповідно до вимог суспільства або виходячи з власного сумління» [2, с. 548]; «це те, чим не можна нехтувати; те, що вимагається в законодавчому порядку» [3, с. 813]. Отже, семантична сутність слова обов'язок вказує на «беззастережну необхідність» чогось, зокрема певної поведінки, виконання дії.

Проте обумовленість останніх (поведінки, дій) визначена не волею безпосереднього їх «виконавця», а «насаджена» ззовні. Таким чином, обов'язок це накладений на когонебудь ким-небудь (батьком, старійшиною, Папою Римським і т. д.) або чим-небудь (законом, вироком суду, рішенням державного органу і т. д.) варіант, еталон, зразок чи вид певної примусової поведінки (примушування), він (обов'язок) ставить суб'єкта перед «фактом необхідності» і не дає йому права вибору варіанту поведінки, дій тощо.

У процесі предметного аналізу джерел виявлено, що в літературі нерідко в одному смисловому ряді, наприклад, назві праці, вживаються такі однокореневі слова як «обов'язок» і «зобов'язання». Наприклад: «Виконання обов'язків та зобов'язань України, що впливають із її членства в Раді Європи»; «Відповідність розділу

II Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина»; «міжнародним зобов'язанням України у сфері прав людини» тощо. Таке смислове вживання слів «обов'язок» і «зобов'язання» вочевидь логічно обумовлює їх змістовну відмінність. У чому вона полягає?

Словникові джерела визначають слово «зобов'язання» як «поставлене перед собою завдання, обіцянка, які неодмінно повинні бути виконані; брати на себе певний обов'язок (зокрема вступати в юридичні зобов'язання) [4, с. 674]. Таке пояснення по суті ставить суб'єкт перед фактом вибору варіанту своїх дій: брати на себе зобов'язання чи відмовитися від них. Тобто обов'язки, які бере на себе суб'єкт, вказують на безальтернативну необхідність бути заручником певної поведінки (примусу), незважаючи на те, що будь-які вчинки залежать від бажання і волі безпосереднього виконавця, а не волі будь-кого іншого (інших). Отже, правова природа таких однокореневих слів як «обов'язок» і «зобов'язання» не тотожна, оскільки різними є навіть початкові умови їх формування, тому розкриття суті цих понять зумовлене природною необхідністю.

Філософи впродовж століть намагалися з'ясувати джерело невичерпності «сили» і «духу» обов'язку. У своїх наукових працях вони нотували запитання-звернення: «Обов'язок! Ти піднесене, велике слово, хоча в тебе немає нічого приємного, що лестило б людям, ти вимагаєш підпорядкування <...>; ти тільки встановлюєш закон, який сам собою проникає в душу і навіть проти волі може здобути повагу до себе (хоча і не завжди виконання); перед тобою замовкають всі наміри, хоча б вони тобі потай і протидіяли, де ж

тебе гідне твоє джерело і де коріння твого шляхетного походження...» [5, с. 413].

Наведене доводить, що окремі філософи розкривають сутність обов'язку через «підпорядкування» вимогам. Проте постає ряд логічних питань: чиїм вимогам потрібно відповісти, де містяться ці вимоги і хто їх продукує? Відповідь вчених на ці питання є чіткою і лаконічною: такі вимоги об'єктивовані в законі. Саме закон надає обов'язку необхідної сили примусу, тобто імперативності і невідворотності. До того ж, філософи відкидали думку про «рабське підпорядкування закону», оскільки повага до закону зумовлена, на їхню думку, «розумною волею» людини [6, с. 477].

Німецький філософ Ф. Бон у своїй праці «Про обов'язок і добро» (1898 р.) виокремив два види обов'язків: «обов'язок категоричний» і «обов'язок гіпотетичний». Перший обов'язок встановлюється законом, він означає категоричний імператив, тобто «наказ діяти». Натомість «обов'язок гіпотетичний» є порадою чи спонуканням до чогось, його реалізація не передбачає імперативу, тому виконання (або невиконання) обов'язку пов'язується винятково з волевиявленням суб'єкта. Що ж стосується обов'язків держави, то вчені-філософи доводили, що законодавець в однаковій мірі зобов'язує не тільки народ, а й державу.

Поняття «обов'язок» використовується в понятійно-категоріальному апараті низки інших гуманітарних наук, зокрема політології. Так, політичні обов'язки (від лат. *political duties, obligations*) вчені-політологи визначають як систему необхідних вимог (службових, правових, моральних, суспільних), що рівномірно від-

носиться до суб'єктів політичної діяльності всіх рівнів, і яка зумовлює їх функції залежно від тих завдань, які вони мають виконувати [7, с. 141].

Юридична наука активно оперує таким поняттям як «правовий обов'язок». Вчені визначають це поняття по-різному, зокрема: як обумовлену вимогою норму права і забезпечену державним примусом необхідність реалізації встановленої поведінки [8, с. 60]; як закріплену в нормах права вимогу до суб'єкта, що виражає соціально-обумовлену необхідність певної поведінки забезпечену державним примусом щодо суб'єкта такої поведінки [9, с. 62]. Крім того, у правовій науці також використовується таке поняття як «юридичний обов'язок». Це поняття вчені визначають, як передбачену законом або договором сторін міру необхідної поведінки суб'єкта правовідносин [10, с. 378].

Сутність обов'язку вчені здебільшого пов'язують із такими поняттями як «необхідність», що означає потребу в чому-небудь, і «належність», що означає перебування в розпорядженні когось; відношенні до когось, чогось; необхідність; відповідність. Ми вважаємо за необхідне використовувати обидва ці поняття у контексті розкриття сутності «обов'язку» в юриспруденції. Треба зазначити також, що сутність обов'язків держави полягає в імперативній необхідності, належності, а не в диспозитивній можливості її діяльності.

Вчені-правознавці, формулюючи такі поняття як «правові обов'язки», «юридичні обов'язки», по-різному визначають змістовні аспекти названих понять, зокрема одні з них вказують на «поведінку», інші – на «дії» або ж «діяльність». Ми вважаємо, що

неприпустимо оперувати наведеними вище поняттями довільно. Спробуємо пояснити чим зумовлена така категоричність.

Етимологія слова «поведінка» означає «спосіб життя; сукупність чий-небудь вчинків» [11, с. 637], що притаманно фізичній (а не юридичній) особі, тобто людині (індивіду), натомість слово «діяльність» пояснюється як «застосування праці до чого-небудь; функціонування», що вказує не стільки на фізичну особу, скільки на органи державної влади, соціальні організації тощо. Водночас така діяльність держави має бути тотожною, тобто вона (діяльність) повинна мати «правильне співвідношення» з іншими величинами [12, с. 311, 363]. Отже діяльність, що зумовлена необхідністю має бути зрозумілою і посилююю для самої держави.

Відтак, використання слова «поведінка» є доцільним, на нашу думку, у разі формулювання поняття «правовий обов'язок» (або «юридичний обов'язок») лише стосовно фізичних осіб. Натомість формулювання наведених понять в аспекті юридичних осіб, зокрема державних органів та органів місцевого самоврядування, а також соціальних організацій, якими є держава, трудові колективи, адміністративно-територіальні одиниці, об'єднання громадян (громадські організації, профспілки, територіальні громади, політичні партії, релігійні громади, органи самоорганізації населення) логічно має розкриватися не через «поведінку», а через їхні «дії», «діяльність» тощо.

Водночас обов'язки держави мають чітку нормативну фіксацію як у національних, так і міжнародних правових актах. Такі юридичні акти мають свій предмет правового регу-

лювання в окреслених сферах суспільного життя, в межах яких визначаються обов'язки держави. Ними є: політика, економіка, соціальна сфера, культура, міжнародні відносини та ін.

Крім того, закріплення обов'язків держави в нормативно-правових актах забезпечує юридичні гарантії їх реалізації, що зумовлює імперативний вплив законодавця на державу. Імперативність такого впливу де-юре зумовлює невідворотну зобов'язаність держави діяти на підставі, в межах та у спосіб, що передбачені законодавством. «Обов'язок національної демократичної держави, – як зазначили ідеологи Народного руху України у Програмі своєї партії, – стати тією структурою, яка захищатиме ззовні і забезпечуватиме внутрішню стабільність вільного громадянського суспільства» [13, с. 101–102]. Отже необхідна діяльність держави має здійснюватися винятково в межах законних інтересів певного суб'єктного складу (громадян держави, закордонних українців, нації, суспільства, політичних партій, територіальних громад тощо).

Узагальнюючи наведене, доходимо висновку, що поняття «правовий обов'язок держави» потрібно розуміти як визначену і гарантовану нормативно-правовими актами міру необхідної діяльності держави в політичній, економічній, соціальній, культурній сферах суспільного життя, що здійснюється на підставі, в межах та у спосіб, що передбачені законодавством в інтересах громадян держави, суспільства і держави в цілому.

Ми вважаємо, що сформоване нами поняття «правовий обов'язок держави» має стати відправною теоретико-правовою і методологічною основами формулювання поняття «конституційні обов'язки держави».

Постає питання: чим аргументована така дослідницька позиція. Відповідь на поверхні: «конституційний обов'язок держави» є різновидом правового обов'язку держави. Теорія права також визнає конституційні обов'язки видом юридичних обов'язків.

Проблема формулювання поняття «конституційні обов'язки» постала на порядку денному юриспруденції ще в позаминулому столітті, що було зумовлено прийняттям національних конституцій в низці європейських країн. Тогочасні юристи з прикрістю зазначали, що вчені вкрай обережні у своїх висловлюваннях, якщо йдеться про конституційні обов'язки, що з їх праць «неможливо вилучити» навіть узагальнене уявлення про такі обов'язки [14, с. 354]. Сучасна доктрина права також не виробила усталеного поняття «конституційні обов'язки держави», натомість здебільшого оперує поняттям «конституційні обов'язки», носіями яких є людина, громадянин тощо. Для повноцінного розуміння поняття «конституційні обов'язки Української держави» звернемося до предметних понятійно-категоріальних узагальнень.

Вчені-конституціоналісти поняття «конституційні обов'язки людини і громадянина» розуміють як визначені нормами Конституції та законами України міри обов'язкової, належної поведінки та діяльності у політичній, економічній, соціальній, культурній (духовній) сферах суспільного життя [15, с. 31]; як встановлену і гарантовану, забезпечену державою необхідність поведінки людини і громадянина в Україні в інтересах суспільства, держави та інших осіб, в межах і порядку, передбачених Конституцією та іншими законами України щодо створення, набуття та захисту суспільних і власних благ [16, с. 9]; як закріплені

в конституційно-правових нормах формально виражені правила належної поведінки людини, що застосовуються до будь-яких осіб, які перебувають на території цієї держави, або до поведінки громадян держави, незалежно від місця їх перебування, задля запобігання заподіяння непоправної шкоди державі, суспільству, правам і свободам інших людей [17, с. 170]. Отже вчені-конституціоналісти єдині в тому, що «конституційні обов'язки» мають бути «визначені», «закріплені», «встановлені», «гарантовані» Конституцією та іншими законами України.

Водночас А.В. Худяков визначає поняття «конституційні обов'язки держави» як закріплену в Конституції держави, міру належної поведінки, що отримала свій розвиток в інших нормативних правових актах і підлягає обов'язковому (безумовному) дотриманню і виконанню державою, її органами та посадовими особами, спрямовану на створення умов, що забезпечують гідне життя і вільний розвиток особистості [18, с. 12].

Наведене вище поняття конституційних обов'язків держави, на нашу думку, не є бездоганим. По-перше, недоречним є застосування автором слова «поведінка», свою аргументацію з приводу цього ми вже наводили вище. По-друге, незрозуміло, чому реалізація обов'язків держави охоплює лише такі складові як «дотримання» і «виконання», натомість, наприклад, «застосування», як форма реалізації обов'язків держави, залишилася поза увагою вченого. Реалізація – це організаційно-правова діяльність держави в особі її уповноважених представників, що полягає у «встановленні формально-обов'язкових індивідуальних правил поведінки персоніфікованих суб'єктів з метою створення умов реалізації ними норм права»

[19, с. 182]. Конституційне законодавство і практика країн світу свідчать, що участь держави, в особі органів державної влади та її посадових осіб, є обов'язковою в системі різновекторних правовідносин. Наприклад, у разі необхідності застосування легального примусу до правопорушників, розподілу державного бюджету, вирішення судового спору і т. д. Отже запропоноване А. В. Худяковим поняття «конституційні обов'язки держави» потребує доопрацювання.

Висновки. Узагальнюючи наведене, доходимо висновку, що:

1) поняття «правовий обов'язок держави» потрібно розуміти як визначену і гарантовану нормативно-правовими актами міру необхідної

діяльності держави в політичній, економічній, соціальній, культурній сферах суспільного життя, що здійснюється на підставі, в межах та у спосіб, що передбачені законодавством в інтересах громадян держави, суспільства і держави в цілому;

2) поняття «конституційні обов'язки держави» необхідно розуміти як міру необхідної, належної діяльності держави в політичній, економічній, соціальній, культурній сферах суспільного життя, реалізація якої здійснюється на підставі, в межах та у спосіб, що визначені, передбачені і гарантовані Конституцією і законами України в законних інтересах своїх громадян, суспільства і держави в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / В.И. Даль. М.: Изд-во иностр. и нац. словарей, 1955. Т. 2. 780 с.
2. Словник української мови: в 11 т./ за ред. В.О. Винник, Л.А. Юрчук. К.: Наук. думка, 1974. Т. 5. 840 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. та голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. 1736 с.
4. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні/ укл.: А.А. Бурячок, А.П. Білоштан, Н.П. Дзятківська та ін. К.: Наук. думка, 1972. Т. 3. 744 с.
5. Кант И. Критика чистого разума: в 6 т. / Критика чистого разума. М.: Мысль, 1965. Т. 4. Ч. 1. 544 с.
6. Кант И. Трактаты и статьи (1784–1796): В 4 т. М.: Ками, 1993. Т. 1. 586 с.
7. Халипов В.Ф. Власть. Политика. Государственная служба. / Словарь / В.Ф. Халипов, Е.В. Халипова. М.: Луч, 1996. 271 с.
8. Кечекьян, С.Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. М.: Изд-во Академических Наук СССР, 1958. 187 с.
9. Ем В.С. К вопросу о понятии, содержании и сущности правовых обязанностей / Вестник Московского университета. Серия 11. Право. 1961. № 1. С. 56–62.
10. Гойман-Калинский И.В. Элементарные начала общей теории права: учеб. пособие для студ. вузов, обуч. по спец. 021100 «Юриспруденция» / под ред. В.И. Червонюк. М.: Право и закон; КолосС, 2003. 544 с.
11. Словник української мови: в 11 т. Т. 6 / за ред. А.В. Лагутіна, К.В. Ленець. К.: Наук. думка, 1975. 832 с.
12. Словник української мови: в 11 т. / за ред. П.П. Доценка, Л.А. Юрчук. К.: Наук. думка, 1971. Т. 2: Г–Ж. 551 с.
13. Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша пол. 2011 рр.) / Нац. акад. наук України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса / упоряд.: Т.А. Бевз та ін. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2011. 808 с.
14. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / изд. 2-е, испр. и доп. СПб.: Типография М.М. Меркушева, 1910. 758 с.

15. Конституція України: текст Основного Закону з офіційними тлумаченнями Конституційного Суду. Огляд і коментарі. НАН України / упоряд. офіц. текстів В.Г. Рубан; авт. огляду та комент. В.Ф. Погорілко, В.Л. Федоренко. К.: Наукова думка, 2006. 210 с.

16. Білоскурська, О.В. Конституційний обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей./ дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. К., 2008. 201 арк.

17. Фрицький О.Ф. Конституційне право України: підручник. К.: Юрінком Інтер, 2002. 535 с.

18. Худяков А.В. Конституционно-правовое регулирование обязанностей государства в России: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02; Акад. упр. МВД РФ. Москва, 2011. 190 с.

19. Теорія держави і права (опорні конспекти): навч. посіб. / авт.-упоряд. М.В. Кравчук; Тернопільська академія народного господарства. К.: Атіка, 2003. 288 с.

Статья посвящена проблеме качественного формирования понятийно-категориального аппарата науки конституционного права. На основе системного анализа филологических, философских, политических и юридических источников сформулировано понятие «правовая обязанность государства». Это понятие стало теоретико-правовой и методологической основами формулировки понятия «конституционные обязанности государства». Раскрыта правовая сущность приведенных понятий.

Ключевые слова: обязанности государства, правовая обязанность государства, конституционные обязанности государства, сущность обязанностей государства.

The article is devoted to the problem of qualitative formation of the conceptual-categorical apparatus of the science of constitutional law. Based on the systematic analysis of philological, philosophical, political and legal sources, the concept of «the legal duty of the state» is formulated. This concept became a theoretical, legal and methodological basis for the formulation of the concept of «constitutional duties of the state». The legal essence of the above concepts is disclosed.

Key words: duties of the state, legal duty of the state, constitutional duties of the state, essence of the state's duties.
